

GOVERN
VALÈNCIA

VNIVERSITAT
D VALÈNCIA

Atlas de los recursos territoriales valencianos

territoriales valencianos

ATLAS DE LOS RECURSOS TERRITORIALES VALENCIANOS

Dirección y Coordinación Técnica
Jorge Hermosilla Pla y Emilio Iranzo García
Universitat de València

Coordinación de Cartografía
Ghaleb Fansa
Universitat de València

Diseño Cartográfico
Ghaleb Fansa
José Vicente Aparicio Vayà
Sandra Mayordomo Maya

Ilustraciones
©Paco Roca

Diseño
Begoña Broseta
MacDiego

Maquetación
Begoña Broseta

Impresión

Traducción
Betlem Cases Solsona i Laura Eliodoro Furió,
per a Tecnolingüística, S.L.
(Excepto la presentación y los siguientes comentarios:
2.9; 2.10; 2.11; 2.16; 2.17; 3.1.3; 3.1.4; 3.2.1; 3.2.2;
3.2.5; 3.2.6; 3.2.7; 3.2.8; 4.8; 4.9; 4.22; 5.2; 5.6; 5.18 y 5.19)

© de esta edición: Universitat de València, 2015
© de los textos: los autores
© de las imágenes: los autores

ISBN: 978-370-9733-6
Depósito legal: V-1008-2015

Autores

Ester Alba Pagán
María Pilar Alguacil Marí
José Vicente Aparicio Vayà
José Antonio Aparisi Caudeli
Luis Arciniega García
Emilio Barba Campos
Ester Barberá Heredia
Ana Belloch Belloch
Enrique Bigné Alcañiz
Josep Vicent Boira Maiques
Rafael Boix Domènech
Ana M. Camarasa-Belmonte
César Camisón Zornoza
Vanessa Campos i Climent
Josepa Cucó i Giner
Jaime Escribano Pizarro
Javier Esparcia Pérez
Ghaleb Fansa
Joaquín Farinós Dasi
Juan Luís Gandía Cabedo
Juan Vicente García Marsilla
Gregorio García Mesanat
Rafael Gil Salinas
Irene Gil Saura
Mercedes Gómez-Ferrer Lozano
Jorge Hermosilla Pla
Ricard Huerta Ramón
Francisco Higón Tamarit
Emilio Iranzo García
José Luis Jiménez Salvador
Inés Küster Boluda
Ignasi Lerma Montero
Pascual López López
Ramón López Martín
José Manuel Pastor
Clara Martínez Fuentes
Joaquín Martín Cubas
Francesc A. Martínez Gallego
Consuelo Mata Parreño
Alejandro Mayordomo Pérez
Joan Carles Membrado Tena
Alejandro Mollá Descals
Albert Moncusí Ferré
Josep Montesinos i Martínez
Ángel Morales Rubio
José María Nácher Escriche
Rafael Narbona Vizcaíno
Aurora Pedro Bueno
Alejandro J. Pérez Cueva
Juan Piqueras Haba
María Dolores Pitarch Garrido
Juan Antonio Raga Esteve
Agustín Rovira Lara
Joan Ramon Sanchis Palacio
Vicent Soler Marco
David Quixal Santos
Joan Enric Ubeda i García
Valentín Villaverde Bonilla
Fernando M. Zárraga Quintana

01 RECURSOS AMBIENTALES

- 1.1 Las formas del relieve, recursos territoriales naturales
pág. 16 **Les formes del relleu, recursos territorials naturals**
Alejandro J. Pérez Cueva
- 1.2 Las condiciones térmicas del territorio: Recursos y limitaciones
pág. 18 **Les condicions tèrmiques del territori: Recursos i limitacions**
Alejandro J. Pérez Cueva
- 1.3 Las condiciones pluviométricas: Las precipitaciones, recurso natural
pág. 20 **Les condicions pluviomètriques: Les precipitacions, recurs natural**
Alejandro J. Pérez Cueva
- 1.4 La diversidad climática: Los climas regionales valencianos
pág. 22 **La diversitat climàtica: Els climes regionals valencians**
Alejandro J. Pérez Cueva
- 1.5 La red hidrográfica: Los recursos hídricos superficiales
pág. 24 **La xarxa hidrogràfica: Els recursos hídrics superficials**
Ana M. Camarasa-Belmonte
- 1.6 Las masas de agua subterránea
pág. 26 **Les masses d'aigua subterrània**
Ana M. Camarasa-Belmonte
- 1.7 Recursos forestales valencianos
pág. 28 **Recursos forestals valencians**
Emilio Barba Campos, Ángel Morales Rubio
- 1.8 Masas forestales de las comarcas valencianas
pág. 30 **Masses forestals a les comarques valencianes**
Emilio Barba Campos, Ángel Morales Rubio
- 1.9 Superficie forestal de los municipios valencianos
pág. 32 **Superfície forestal dels municipis valencians**
Emilio Barba Campos, Ángel Morales Rubio
- 1.10 Biodiversidad en el territorio valenciano
pág. 34 **Biodiversitat al territori valencià**
Pascual López López, Emilio Barba Campos
- 1.11 Usos del suelo en la franja litoral
pág. 36 **Usos del sòl a la franja litoral**
Ángel Morales Rubio, Emilio Barba Campos
- 1.12. Los paisajes valencianos: Los recursos paisajísticos
pág. 38 **Els paisatges valencians: Els recursos paisatgístics**
Emilio Iranzo García
- 1.13 Los Espacios Naturales Protegidos
pág. 40 **Els Espais Naturals Protegits**
Emilio Barba Campos, Ángel Morales Rubio
- 1.14 Red Natura 2000 y zonas Ramsar
pág. 42 **Xarxa Natura 2000 i zones Ramsar**
Emilio Barba Campos, Ángel Morales Rubio
- 1.15 Los recursos mineros valencianos
pág. 44 **Els recursos miners valencians**
Alejandro J. Pérez Cueva

02 RECURSOS HUMANOS

- 2.1 El crecimiento de la población valenciana
pág. 48 **El creixement de la població valenciana**
Ignasi Lerma Montero
- 2.2 La estructura de la población valenciana: Los recursos humanos
pág. 50 **L'Estructura de la població valenciana: Els recursos humans**
Ignasi Lerma Montero
- 2.3 El proceso de envejecimiento demográfico
pág. 52 **El procés d'envelliment demogràfic**
Ignasi Lerma Montero
- 2.4 La tasa de actividad en las comarcas valencianas
pág. 54 **La taxa d'activitat a les comarques valencianes**
José Manuel Pastor
- 2.5 La estructura sectorial en las comarcas valencianas
pág. 56 **L'Estructura sectorial a les comarques valencianes**
José Manuel Pastor
- 2.6 El nivel de estudios de la población valenciana
pág. 58 **El nivell d'estudis de la població valenciana**
Ramón López Martín
- 2.7 Los estudios de tercer grado y su distribución en las comarcas
pág. 60 **Els estudis de tercer grau i la seua distribució a les comarques**
Ramón López Martín
- 2.8 La formación básica de la población valenciana: El primer grado
pág. 62 **La formació bàsica de la població valenciana: El primer grau**
Ramón López Martín
- 2.9 Las asociaciones valencianas: Una modalidad de recurso social territorial
pág. 64 **Les associacions valencianes: Una modalitat de recurs social territorial**
Josepa Cucó i Ciner
- 2.10 Las cooperativas agroalimentarias: Recursos territoriales en economía social
pág. 66 **Les cooperatives agroalimentàries: Recursos territorials en economia social**
Joan Ramon Sanchis Palacio, Vanessa Campos i Climent
- 2.11. Las cooperativas de trabajo asociado: Modalidad de economía social
pág. 68 **Les cooperatives de treball associat: Modalitat d'economia social**
Joan Ramon Sanchis Palacio, Vanessa Campos i Climent
- 2.12. Recursos territoriales y género. La distribución de la población por sexo
pág. 70 **Recursos territorials i gènere: La distribució de la població per sexes**
Ester Barberá Heredia
- 2.13 Recursos laborales y género, la población valenciana ocupada por sexo
pág. 72 **Recursos laborals i gènere, la població valenciana ocupada per sexe**
Ester Barberá Heredia
- 2.14 Contratos de trabajo de hombres y mujeres valencianos
pág. 74 **Contractes de treball d'homes i dones valencians**
Ester Barberá Heredia
- 2.15 La población valenciana con estudios de tercer grado por sexos
pág. 76 **La població valenciana amb estudis de tercer grau per sexe**
Ester Barberá Heredia
- 2.16 La inmigración extranjera en las comarcas valencianas
pág. 78 **La immigració estrangera a les comarques valencianes**
Albert Moncusí Ferré
- 2.17 La inmigración extranjera en el territorio valenciano
pág. 80 **La immigració estrangera al territori valencià**
Albert Moncusí Ferré

03 RECURSOS ECONÓMICOS

- 3.1 SECTOR PRIMARIO**
- 3.1.1 Las capacidades agrológicas del territorio
pág. 84 **Les capacitats agrològiques al territori valencià**
Jorge Hermosilla Pla
- 3.1.2 La agricultura valenciana de regadío y secano
pág. 86 **L'agricultura valenciana de regadiu i de secà**
Jorge Hermosilla Pla
- 3.1.3 La estructura de la propiedad agrícola: La pequeña propiedad
pág. 88 **L'Estructura de la propietat agrària: La petita propietat**
Joaquín Farinós Dasí
- 3.1.4 El régimen de tenencia agrícola: Propietarios y otros actores
pág. 90 **El règim de tenència agrícola: Propietaris i altres actors**
Joaquín Farinós Dasí
- 3.1.5 Las explotaciones agrícolas y ganaderas valencianas:
pág. 92 **La base productiva agropecuària**
Les explotacions agrícoles i ramaderes valencianes: La base productiva agropecuària
Ghaleb Fansa, José Vicente Aparicio Vayà
- 3.1.6 Zonificación de los principales cultivos
pág. 94 **Zonificació dels principals conreus**
Juan Piqueras Haba
- 3.1.7 Los recursos ganaderos: Bovino, caprino, porcino y ovino
pág. 96 **Els recursos ramaders: Boví, caprí, porcí i oví**
Juan Piqueras Haba
- 3.1.8 Los recursos ganaderos: Avicultura y cunicultura
pág. 98 **Els recursos ramaders: Avicultura i cunicultura**
Juan Piqueras Haba
- 3.1.9 Los recursos ganaderos: La apicultura valenciana
pág. 100 **Els recursos ramaders: L'apicultura valenciana**
Juan Piqueras Haba
- 3.1.10 La distribución de la superficie forestal valenciana
pág. 102 **Distribució de la superfície forestal valenciana**
Juan Piqueras Haba
- 3.2 SECTOR SECUNDARIO**
- 3.2.1 El sector industrial valenciano: Empresas y municipios
pág. 104 **El sector industrial valencià: Empreses i municipis**
Joan Carles Membrado Tena
- 3.2.2 Especialización industrial comarcal valenciana
pág. 106 **Especialització industrial comarcal valenciana**
Joan Carles Membrado Tena
- 3.2.3 Equipamiento industrial valenciano:
pág. 108 **Los polígonos industriales y superficie industrial regulada**
L'equipament industrial valencià: Els polígons industrials i la superfície industrial regulada
Julia Salom Carrasco
- 3.2.4 Índice industrial de los municipios valencianos y a escala comarcal
pág. 110 **Índex industrial dels municipis valencians i a escala comarcal**
Julia Salom Carrasco
- 3.2.5 Mano de obra industrial valenciana: Especialización
pág. 112 **Mà d'obra industrial valenciana: Especialització**
Vicent Soler Marco, Rafael Boix Domènech
- 3.2.6 Tipologías de las empresas industriales
pág. 114 **Tipologies d'empreses industrials**
Vicent Soler Marco, Rafael Boix Domènech
- 3.2.7 Tendencias recientes de la actividad industrial valenciana
pág. 116 **Tendències recents de l'activitat industrial valenciana**
Joan Carles Membrado Tena
- 3.2.8 La industria del automóvil y auxiliares
pág. 118 **Indústria de l'automòbil i auxiliars**
Joan Carles Membrado Tena
- 3.3 SECTOR TERCIARIO**
- 3.3.1 Las distribución municipal del comercio minorista valenciano
pág. 120 **La distribució municipal del comerç minorista valencià**
José Enrique Bigné Alcañiz, Ana Belloch Belloch

- 3.3.2 Evolución reciente de comercio minorista comarcal (1996-2012)
pág. 122 **Evolució recent de comerç minorista comarcal (1996-2012)**
José Enrique Bigné Alcañiz, Ana Belloch Belloch
- 3.3.3 Principales establecimientos de cadenas y centros comerciales
pág. 124 **Principals establiments de cadenes i centres comercials**
José Enrique Bigné Alcañiz, Ana Belloch Belloch
- 3.3.4 Comercios de alimentación según distribución municipal
pág. 126 **Comerços d'alimentació segons distribució municipal**
José Enrique Bigné Alcañiz, Ana Belloch Belloch
- 3.3.5 Evolución de la cuota de mercado en las comarcas
pág. 128 **Evolució de la cuota de mercat a les comarques**
Alejandro Mollá Descals, Irene Gil Saura, Agustín Rovira Lara
- 3.3.6 Áreas funcionales comerciales valencianas
pág. 130 **Àrees funcionals comercials valencianes**
Alejandro Mollá Descals, Irene Gil Saura, Agustín Rovira Lara
- 3.3.7 El sistema nodal de referencia y de ciudades comerciales
pág. 132 **El sistema nodal de referència i de ciutats comercials complementàries valencianes**
Alejandro Mollá Descals, Irene Gil Saura, Agustín Rovira Lara
- 3.3.8 Plazas de alojamiento en las comarcas valencianas
pág. 134 **Places d'allotjament a les comarques valencianes**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 3.3.9 Oferta de alojamiento a escala municipal
pág. 136 **Oferta d'allotjament a escala municipal**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 3.3.10 Hoteles en los municipios
pág. 138 **Hotels als municipis**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 3.3.11 Casas rurales en los municipios
pág. 140 **Cases rurals als municipis**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 3.3.12 Playas valencianas y banderas azules
pág. 142 **Platges valencianes i banderes blaves**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 3.3.13 La oferta de establecimientos de restauración
pág. 144 **L'oferta d'establiments de restauració**
Francisco Higón Tamarit
- 3.3.14 La gastronomía valenciana y sus diferencias territoriales
pág. 146 **La gastronomia valenciana i les seues diferències territorials**
Francisco Higón Tamarit
- 3.3.15 La gastronomía valenciana y sus singularidades: Platos típicos
pág. 148 **La gastronomia valenciana i les seues singularitats: Plats típics**
Francisco Higón Tamarit
- 3.3.16 La red de municipios turísticos valencianos
pág. 150 **La xarxa de municipis turístics valencians**
Gregorio García Mesanat
- 3.3.17 Las denominaciones de origen de vino valenciano
pág. 152 **Les denominacions d'origen de vi valencià**
Juan Piqueras Haba
- 3.3.18 Cultura empresarial: Denominaciones de origen protegidas (D.O.P.)
pág. 154 **e indicaciones geograficas protegidas (I.G.P.)**
Cultura empresarial: Denominacions d'origen protegides (D.O.P.) i indicacions geogràfiques protegides (I.G.P.)
Inés Küster Boluda
- 3.3.19 Cultura empresarial valenciana (I)
pág. 156 **Cultura empresarial valenciana (I)**
César Camisón Zornoza
- 3.3.20 Cultura empresarial valenciana (II)
pág. 158 **Cultura empresarial valenciana (II)**
César Camisón Zornoza
- 3.3.21 El movimiento cooperativista en los municipios valencianos
pág. 160 **El moviment cooperativista als municipis valencians**
Maria Pilar Alguacil Marí
- 3.3.22 Los bancos valencianos: Recursos financieros en el territorio
pág. 162 **Els bancs valencians: Recursos financers al territori**
Juan Luis Gandía Cabedo

04 RECURSOS EQUIPAMIENTOS E INFRAESTRUCTURAS

- 4.1 Hospitales
pág.166 **Hospitals**
María Dolores Pitarch Garrido
- 4.2 Centros de salud y consultorios en el territorio valenciano
pág.168 **Centres de salut i consultoris al territori valencià**
María Dolores Pitarch Garrido
- 4.3 La oferta de establecimientos farmacéuticos valencianos
pág.170 **L'oferta d'establiments farmacèutics valencians**
María Dolores Pitarch Garrido
- 4.4 La red de oficinas de entidades financieras
pág.172 **La xarxa d'oficines d'entitats financeres**
Juan Luis Gandía Cabedo
- 4.5 Los servicios financieros por mil habitantes
pág.174 **Els serveis financers per mil habitants**
Juan Luis Gandía Cabedo
- 4.6 Cuerpos y fuerzas de seguridad
pág.176 **Cossos i forces de seguretat**
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.7 La vinculación de las estaciones de servicios con las infraestructuras enfocadas al transporte
pág.178 **La vinculació de les estacions de servei amb les infraestructures enfocades al transport**
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.8 Teatros y salas de cine
pág.180 **Teatres i sales de cinema**
Ricard Huerta Ramón
- 4.9 Asociaciones musicales valencianas
pág.182 **Associacions musicals valencianes**
Ricard Huerta Ramón
- 4.10 Equipamientos educativos valencianos: Niveles básicos
pág.184 **Equipaments educatius valencians: Nivells bàsics**
Alejandro Mayordomo Pérez, Ramón López Martín
- 4.11. Equipamientos educativos valencianos:
pág.186 **La formació profesional i altres formats**
Alejandro Mayordomo Pérez, Ramón López Martín
- 4.12. Centros universitarios y de innovación valencianos
pág.188 **Centres universitaris i d'innovació valencians**
Alejandro Mayordomo Pérez, Ramón López Martín
- 4.13 Los puertos valencianos según su funcionalidad:
pág.190 **Comerciales, deportivos y pesqueros**
Els ports valencians segons la seua funcionalitat:
Comercials, esportius i pesquers
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.14 La red de carreteras como eje central del proceso de vertebración externa e interna del territorio
pág.192 **La xarxa de carreteres com a eix central del procés de vertebració externa i interna del territori**
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.15 La red ferroviaria como medio para potenciar la vertebración externa e interna
pág.194 **La xarxa ferroviària com a mitjà per a potenciar la vertebració externa i interna**
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.16 La red de carreteras de alta capacidad como infraestructura clave de la vertebración externa del territorio valenciano
pág.196 **La xarxa de carreteres d'alta capacitat com a infraestructura clau en la vertebració externa del territori valencià**
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.17 La disponibilidad del suelo valenciano para actividades económicas:
pág.198 **Un recurs territorial**
La disponibilitat del sòl valencià per a activitats econòmiques:
Un recurs territorial
José Antonio Aparisi Caudeli

- 4.18 Las infraestructuras energéticas:
pág.200 **Recursos estratégicos para la mejora de la competitividad**
Les infraestructures energètiques:
Recursos estratègics per a la millora de la competitivitat
José Antonio Aparisi Caudeli
- 4.19 Las implantación de los carriles-bici
pág.202 **La implantació dels carrils bici**
Clara Martínez Fuentes, José María Nácher Escriche
- 4.20 El mercado inmobiliario valenciano: Un recurso inestable
pág.204 **El mercat immobiliari valencià: Un recurs inestable**
Aurora Pedro Bueno
- 4.21 Viviendas principales, secundarias y vacías
pág.206 **Vivendes principals, secundàries i buides**
Aurora Pedro Bueno
- 4.22 Medios de comunicación y territorios:
pág.208 **Pautas vertebrales de la transferencia de información**
Mitjans de comunicació i territoris:
Pautes vertebrals de la transferència d'informació
Francesc A. Martínez Gallego, Joan Enric Ubeda i Garcia
- 4.23 Centros I+D+i valencianos:
pág.210 **Las universidades y otros organismos de investigación**
Centres D'R+D+i valencians:
Les universitats i altres organismes d'investigació
Juan Antonio Raga Esteve, Fernando M. Zárrega Quintana

05 RECURSOS CULTURALES Y PATRIMONIALES

- 5.1 Bienes de interés cultural
pág.214 **Els béns d'interés cultural**
Emilio Iranzo García, Josep Montesinos i Martínez
- 5.2 Modalidades de bienes de interés cultural
pág.216 **Modalitats de béns d'interés cultural**
Josep Montesinos i Martínez, Emilio Iranzo García
- 5.3 Los bienes de relevancia local
pág.218 **Els béns de rellevància local**
Emilio Iranzo García, Ester Alba Pagán
- 5.4 Bienes de relevancia local en las comarcas. Tipologías
pág.220 **Béns de rellevància local a les comarques. Tipologies**
Ester Alba Pagán, Emilio Iranzo García
- 5.5 Patrimonio arquitectónico militar valenciano
pág.222 **Patrimoni arquitectònic militar valencià**
Luis Arciniega García
- 5.6 El patrimonio arquitectónico religioso
pág.224 **Patrimoni arquitectònic religiós**
Josep Montesinos i Martínez
- 5.7 La red valenciana de museos y colecciones museográficas
pág.226 **Xarxa valenciana de museus i col·leccions museogràfiques**
Rafael Gil Salinas, Ester Alba Pagán
- 5.8 Yacimientos arqueológicos prehistóricos valencianos
pág.228 **Jaciments arqueològics prehistòrics valencians**
Valentín Villaverde Bonilla
- 5.9 Pinturas rupestres valencianas
pág.230 **Pintures rupestres valencianes**
Valentín Villaverde Bonilla
- 5.10 Y los iberos entraron en la historia
pág.232 **I els ibers van entrar en la història**
Consuelo Mata Parreño, David Quixal Santos
- 5.11 El calcolítico y la Edad del Bronce entre la continuidad y el cambio
pág.234 **El calcolític i l'Edat del Bronze entre la continuïtat i el canvi**
Consuelo Mata Parreño, David Quixal Santos
- 5.12 Patrimonio arqueológico de época romana
pág.236 **Patrimoni arqueològic d'època romana**
José Luis Jiménez Salvador
- 5.13 Patrimonio artístico medieval andalusí
pág.238 **Patrimoni artístic medieval andalusí**
Juan Vicente García Marsilla
- 5.14 Patrimonio artístico medieval cristiano
pág.240 **Patrimoni artístic medieval cristià**
Juan Vicente García Marsilla
- 5.15 El Renacimiento y el Barroco valencianos
pág.242 **El Renaixement i el Barroc valencians**
Mercedes Gómez-Ferrer Lozano
- 5.16 Arte contemporáneo valenciano (I): Los bienes de interés cultural
pág.244 **Art contemporani valencià (I): Els béns d'interés cultural**
Rafael Gil Salinas, Ester Alba Pagán
- 5.17 Arte contemporáneo valenciano (II): Otros elementos
pág.246 **Art contemporani valencià (II): Altres elements**
Rafael Gil Salinas, Ester Alba Pagán
- 5.18 Bienes etnológicos valencianos
pág.248 **Béns etnològics valencians**
Albert Moncusí Ferré
- 5.19 Tipos de bienes etnológicos valencianos
pág.250 **Tipus de béns etnològics valencians**
Albert Moncusí Ferré
- 5.20 El patrimonio inmaterial como recurso territorial, fiestas catalogadas de interés turístico
pág.252 **El patrimoni inmaterial com a recurs territorial: festes catalogades d'interés turístic**
Rafael Narbona Vizcaino
- 5.21 Tipologías festivas valencianas
pág.254 **Tipologies festives valencianes**
Rafael Narbona Vizcaino

06 RECURSOS INSTITUCIONALES

- 6.1 Mancomunidades: Funciones.
pág.258 **La oportunidad de la escala supramunicipal**
Mancomunitats: Funcions.
L'oportunitat de l'escala supramunicipal
Joaquín Martín Cubas
- 6.2 Las agendas 21 local, una experiencia intitucional de la planificación estratégica
pág.260 **Les agendes 21 locals, una experiència institucional de la planificació estratègica**
Jorge Hermosilla Pla
- 6.3 Red valenciana Afic: Agentes de fomento de iniciativas comerciales
pág.262 **Red valenciana Afic: Agents de foment d'iniciatives comercials**
Alejandro Mollá Descals, Irene Gil Saura, Agustín Rovira Lara
- 6.4 Sistema urbano valenciano
pág.264 **Sistema urbà valencià**
Josep Vicent Boira Maiques
- 6.5 Área metropolitana de Valencia
pág.266 **Àrea metropolitana de València**
Josep Vicent Boira Maiques
- 6.6 Programas europeos y el enfoque territorial (Del I al V)
pág.268 **Programes europeus i l'enfocament territorial (Del I al V)**
Javier Esparcia Pérez, Jaime Escribano Pizarro

6.6 PROGRAMAS EUROPEOS Y EL ENFOQUE TERRITORIAL (I)

Javier Esparcia Pérez
Jaime Escribano Pizarro
Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
Departament de Geografia
Universitat de València

06

RECURSOS INSTITUCIONALES

Almendros de Busera (Chelva)

1. LEADER y el enfoque territorial

A finales de los años 80 la Comisión Europea llevó a cabo una reforma de los Fondos Estructurales que contemplaba, entre otras novedades, la creación y puesta en marcha de una serie de nuevas iniciativas (las Iniciativas Comunitarias). Su particularidad era que, a diferencia de las políticas y medidas que se habían puesto en marcha hasta entonces, la Comisión tenía un protagonismo mucho mayor desde la fase de diseño hasta la evaluación de las mismas. Nace así el la Iniciativa Comunitaria LEADER, que se mantiene bajo esa fórmula (Iniciativa Comunitaria) hasta 2006. En el periodo 2007-2013 la Iniciativa pierde su autonomía y se convierte en un Eje en el marco de los Programas de Desarrollo Rural (PDRs), en un intento por integrar y articular el programa LEADER con el resto de medidas de desarrollo rural. En el periodo 2014-2020 continúa un planteamiento muy similar. LEADER es un enfoque del desarrollo, y por ello, aunque habitualmente se identifica con “el” desarrollo rural, lo más propio sería hablar de “enfoque territorial del desarrollo local en zonas rurales”. Este enfoque incluye tanto al propio programa LEADER como a PRODER, el programa gemelo aplicado en España (y que lo diferencia de todo el resto de la Unión Europea, que no han tenido programas parecidos). En España, en la Comunidad Valenciana, y también en la provincia de Valencia, hemos tenido programas con enfoque territorial desde los primeros años 90: LEADER I (1991-94), LEADER II (1994-1999), LEADER + (2000-2006), PRODER 1 (1995-1999), PRODER 2 (2000-2006), LEADER-Eje 4 (conocido en la Comunidad como Ruralter-LEADER, 2007-2013). En la primera mitad de 2015 se tiene previsto que la Comisión Europea apruebe la propuesta PDR para el periodo 2014-2020.

Aunque con variaciones, es necesario señalar que el enfoque territorial del desarrollo rural se organiza alrededor de tres elementos fundamentales: el territorio (y enfoque territorial), el partenariado de actores locales (Grupos de Acción Local –GAL) y las estrategias de desarrollo.

Cuando hablamos de territorio la Comisión parte de la idea de que los municipios rurales no tienen la masa crítica suficiente para trabajar aisladamente. Por ello se precisa el trabajo conjunto de los actores de un territorio, que implique la masa crítica suficiente para diseñar y aplicar estrategias de desarrollo. La búsqueda de masa crítica no debe contraponerse a la necesaria coherencia socioeconómica y territorial (que con frecuencia es también cultural e histórica, es decir, identidad territorial). Por ello la Comisión señala que LEADER va dirigido “a territorios rurales de poca extensión que forman un conjunto homogéneo desde el punto de vista físico (geográfico), económico y social” (DOCE, 2000).

Por su parte, el partenariado lo forman los actores locales del territorio en cuestión, tanto públicos como privados. En los primeros momentos los GAL tendían a estar compuestos mayoritariamente por actores públicos. Por ello la Comisión, tras la experiencia de LEADER I y LEADER II, planteó en LEADER + que “en los órganos de decisión, los agentes económicos y las asociaciones deben representar, como mí-

nimo, el 50% de los agentes locales” (DOCE, 2000). A partir de este cambio los grupos de acción local han tendido a estar más equilibrados y a tener una mayor participación de la sociedad civil. Pero pese a ello, en algunos de los grupos valencianos, se han mantenido algunas disfunciones.

El último aspecto importante son las estrategias de desarrollo, en definitiva, orientaciones sobre qué es lo que la población

6.6 PROGRAMES EUROPEUS I L'ENFOCAMENT TERRITORIAL

1. LEADER i l'enfocament territorial

A final dels anys 80 la Comissió Europea va dur a terme una reforma dels fons estructurals que preveia, entre altres novetats, la creació i posada en marxa d'una sèrie d'iniciatives noves: les Iniciatives Comunitàries. La seua particularitat era que, a diferència de les polítiques i mesures que s'havien posat en marxa fins llavors, la Comissió hi tenia un protagonisme molt major des de la fase de disseny fins a la d'avaluació. Naix així la Iniciativa Comunitària LEADER, que es manté sota aquesta fórmula (Iniciativa Comunitària) fins al 2006. En el període 2007-2013 la iniciativa perd la seua autonomia i es converteix en un eix en el marc dels Programes de Desenvolupament Rural (PDR), en un intent d'integrar i articular el programa LEADER amb la resta de mesures de desenvolupament rural. En el període 2014-2020 continua un plantejament molt semblant.

LEADER és un enfocament del desenvolupament i, per això, encara que habitualment s'identifica amb el desenvolupament rural, és més escaient parlar d'enfocament territorial del desenvolupament local a zones rurals. Aquest enfocament inclou tant el mateix programa LEADER, com PRODER, el programa bessó aplicat a Espanya (i que el diferencia de tota la resta de la Unió Europea, que no han tingut programes semblants). A Espanya, a la Comunitat Valenciana i també a la província de València, hem tingut programes amb enfocament territorial des dels primers

anys 90: LEADER I (1991-94), LEADER II (1994-1999), LEADER+ (2000-2006), PRODER 1 (1995-1999), PRODER 2 (2000-2006), LEADER-Eix 4 (conegut a la Comunitat com a Ruralter-LEADER, 2007-2013). En la primera meitat del 2015 està previst que la Comissió Europea aprobe la proposta PDR per al període 2014-2020.

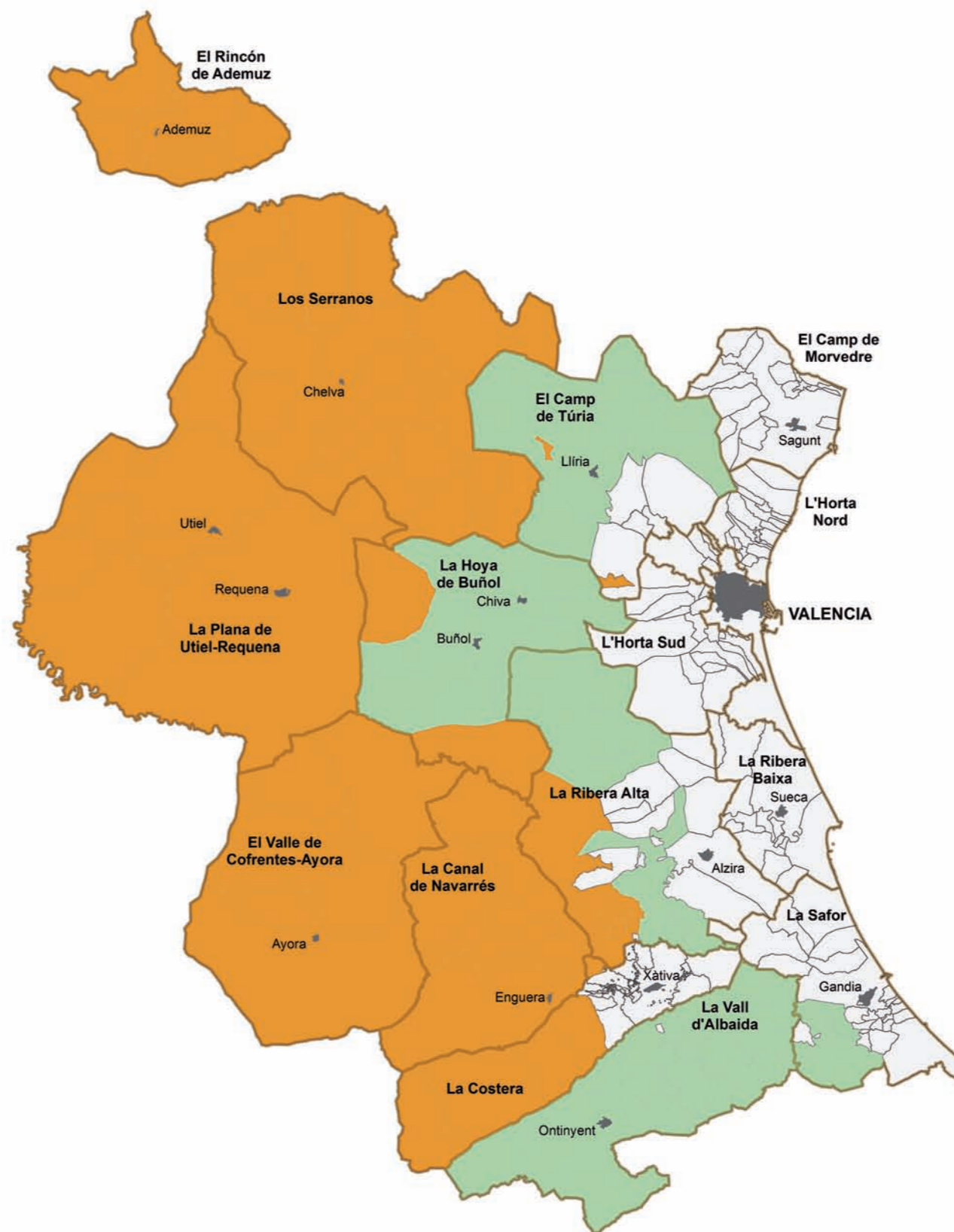
Encara que amb variacions, és necessari assenyalar que l'enfocament territorial del desenvolupament rural s'organitza al voltant de tres elements fonamentals: el territori (i enfocament territorial), el partenariat d'actors locals (Grups d'Acció Local, GAL) i les estratègies de desenvolupament.

Quan parlem de territori, la Comissió parteix de la idea que els municipis rurals no tenen la massa crítica suficient per a treballar aïlladament. Per aquest motiu, cal el treball conjunt dels actors d'un territori, que implique la massa crítica suficient per a dissenyar i aplicar estratègies de desenvolupament. La recerca de massa crítica no ha de contraposar-se a la necessària coherència socioeconòmica i territorial (que ben sovint és també cultural i històrica, és a dir, identitat territorial). Així, la Comissió assenyalava que LEADER s'adreça “a territoris rurals de poca extensió que formen un conjunt homogeni des del punt de vista físic (geogràfic), econòmic i social” (DOCE, 2000).

Per la seua banda, el partenariat el formen els actors locals del territori en qüestió, tant públics com privats. En els primers moments, els GAL tendien

a estar compostos majoritàriament per actors públics. Per això la Comissió, després de l'experiència de LEADER I i LEADER II, va plantejar en LEADER+ que “en els òrgans de decisió, els agents econòmics i les associacions han de representar, com a mínim, el 50% dels agents locals” (DOCE, 2000). A partir d'aquest canvi, els grups d'acció local han tendit a estar més equilibrats i a tindre una major participació de la societat civil; però a pesar d'això, en alguns dels grups valencians, s'han mantingut certes disfuncions.

L'últim aspecte important són les estratègies de desenvolupament. En definitiva, es tracta d'orientacions sobre què és el que la població local vol que siga el seu territori i com aconseguir-ho. Entorn de les estratègies, cal tindre en compte tres aspectes importants. Primer, l'enfocament LEADER suposa posar en mans dels actors locals una capacitat de decisió considerable i això els converteix en responsables de les seues estratègies. Segon, aquesta capacitat de decisió està limitada per la mateixa orientació i naturalesa de les activitats previstes per la Comissió. Si bé hi ha hagut una flexibilitat variable al llarg dels diferents períodes, el més significatiu és que en la seua concepció l'enfocament LEADER està orientat, en línies generals, a la diversificació productiva (i, amb això, també a l'articulació social), i és evident que en aquest marc caben un gran nombre d'activitats. I tercer, l'amplitud, l'orientació i l'abast de les estratègies de desenvolupament

Programas de desarrollo rural "Leader+ y Proder 2" (2000 - 2006)

Programas de desarrollo rural

- Comarcas
- Programa PRODER-2 (2000-2006)
- Programa LEADER+ (2000-2006)

0 20 km

Fuente: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, 2014; Conselleria de Presidencia y Agricultura, Pesca, Alimentación y Agua, 2014
Autores: G. Fansa; J.V. Aparicio; S. Mayordomo

6.6 PROGRAMAS EUROPEOS Y EL ENFOQUE TERRITORIAL (II)

Javier Esparcia Pérez
Jaime Escribano Pizarro
Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
Departament de Geografia
Universitat de València

06

RECURSOS INSTITUCIONALES

Sierra Martés en Venta Gaeta. Cortes de Pallás

local quiere que sea su territorio, y cómo conseguirlo. En torno a las estrategias hay que tener en cuenta tres aspectos importantes. Primero, el enfoque LEADER supone poner en manos de los actores locales una importante capacidad de decisión, convirtiéndose en responsables de sus estrategias. Segundo, esa capacidad de decisión está limitada por la propia orientación y naturaleza de las actividades previstas por la Comisión. Si bien ha habido una flexibilidad variable a lo largo de los diferentes periodos, lo más significativo es que en su propia concepción el enfoque LEADER está orientado, en líneas generales, a la diversificación productiva (y con ello también a la articulación social), y es evidente que en ese marco caben un gran número de actividades.

Y tercero, la amplitud, orientación y alcance de las estrategias de desarrollo en el marco del enfoque LEADER tienen una limitación a la hora de aplicar con seriedad el concepto de "integral" que la Comisión propone. Es decir, pese a que se persigue un carácter integral para tales estrategias, y aunque el ámbito de actuación de los GAL es amplio y flexible, las competencias reales son muy limitadas, de manera que las estrategias pueden tener ese carácter integral en el marco del enfoque LEADER, pero no en función de lo que habrían de ser estrategias territoriales de desarrollo integral para las zonas rurales.

Los ámbitos temáticos preferentes tanto en LEADER I como LEADER II se centraban en la formación profesional y ayudas a la contratación, el turismo rural, la valorización y comercialización in situ de la producción agraria y forestal, y el fomento del artesanado, pequeñas empresas y los servicios locales. En LEADER II se insistía en que las diferentes acciones tuviesen un carácter innovador y efecto demostración. Los resultados revelaron que pese a los avances las estrategias pecaban de excesiva dispersión, y por ello LEADER+ introduce un cambio teóricamente significativo. A partir de entonces, las estrategias debían articularse en torno a uno de los cuatro temas aglutinantes que planteaba la Comisión, pudiendo las estrategias abordar dos o más de tales temas: mejora de la competitividad de productos y servicios, mejora de la calidad de vida, valorización de productos locales, y finalmente la valorización de los recursos naturales y culturales. Por su parte, el Eje 4 de los PDRs ha contemplado la aplicación de estrategias locales así como medidas del Eje 3, orientadas a la mejora de la calidad de vida y a la diversificación económica.

2. LEADER II: Los inicios del enfoque territorial

En la Comunidad Valenciana durante LEADER I hubo tres áreas operativas (Els Ports-Alt Maestrat, Alto Palancia-Alto Mijares y La Montaña de Alicante). La principal característi-

ca es que se orientaron principalmente a la valorización de los recursos turísticos. Esta primera experiencia en tierras valencianas se consideró un éxito, movilizándose gran cantidad de inversión privada y generando muchas expectativas. Como resultado LEADER II, más sólido desde el punto de vista metodológico, planteó una ampliación muy significativa a otras zonas rurales. En la Comunidad Valenciana se añadieron tres nuevos grupos, todos ellos en la provincia de Valencia (Serranía y Rincón de Ademuz, Valle de Ayora y Altiplano de Requena-Utiel, y Macizo del Caroig) (Fig. 8.1). Como se observa, ya desde LEADER I en la mayor parte de los casos la "masa crítica" territorial estaba compuesta

en el marc de l'enfocament LEADER tenen una limitació a l'hora d'aplicar seriosament el concepte d'integral que la Comissió proposa. És a dir, a pesar que es persegueix un caràcter integral per a aquestes estratègies, i encara que l'àmbit d'actuació dels GAL és ampli i flexible, les competències reals són molt limitades, de manera que les estratègies poden tindre aquest caràcter integral en el marc de l'enfocament LEADER, però no en funció del que haurien de ser estratègies territorials de desenvolupament integral per a les zones rurals. Els àmbits temàtics preferents tant en LEADER I com en LEADER II se centren en la formació professional i en les ajudes a la contractació, el turisme rural, la valoració i comercialització in situ de la producció agrària i forestal, i el foment de l'artesanat, de les empreses menudes i dels serveis locals. En LEADER II s'insistia en el fet que les diferents accions tingueren un caràcter innovador i un efecte de demostració. Els resultats van revelar que a pesar dels avanços, les estratègies pecaven de dispersió excessiva, i per això LEADER+ introdueix un canvi teòricament significatiu. A partir de llavors, les estratègies havien d'articular-se entorn d'un dels quatre temes aglutinants que plantejava la Comissió, i podien abordar-ne dos o més d'aquests: millora de la competitivitat de productes i serveis, millora de la qualitat de vida, valoració

de productes locals i, finalment, valoració dels recursos naturals i culturals. Per la seua banda, l'eix 4 dels PDR ha previst l'aplicació d'estratègies locals, així com mesures de l'eix 3, orientades a la millora de la qualitat de vida i a la diversificació econòmica.

2. LEADER II:

Els inicios de l'enfocament territorial

Durant LEADER I va haver-hi tres àrees operatives a la Comunitat Valenciana (Els Ports-Alt Maestrat, Alt Palència-Alt Millars i la Muntanya d'Alacant). La característica principal és que es van orientar principalment a la valoració dels recursos turístics. Aquesta primera experiència en terres valencianes es va considerar un èxit, ja que va mobilitzar gran quantitat d'inversió privada i va generar moltes expectatives. Com a resultat, LEADER II, més sòlid des del punt de vista metodològic, va plantejar una ampliació molt significativa en altres zones rurals. A la Comunitat Valenciana es van afegir tres grups nous, tots a la província de València (Los Serranos i Rincón de Ademuz, El Valle de Ayora-Cofrentes i La Plana de Utiel-Requena, i massís del Caroig) (Fig. 8.1). Com s'observa ja des de LEADER I, en la major part dels casos la "massa crítica" territorial estava composta per més territori del que considerem com a comarca tradicional, incloent-hi ben sovint dues comarques (i a vegades

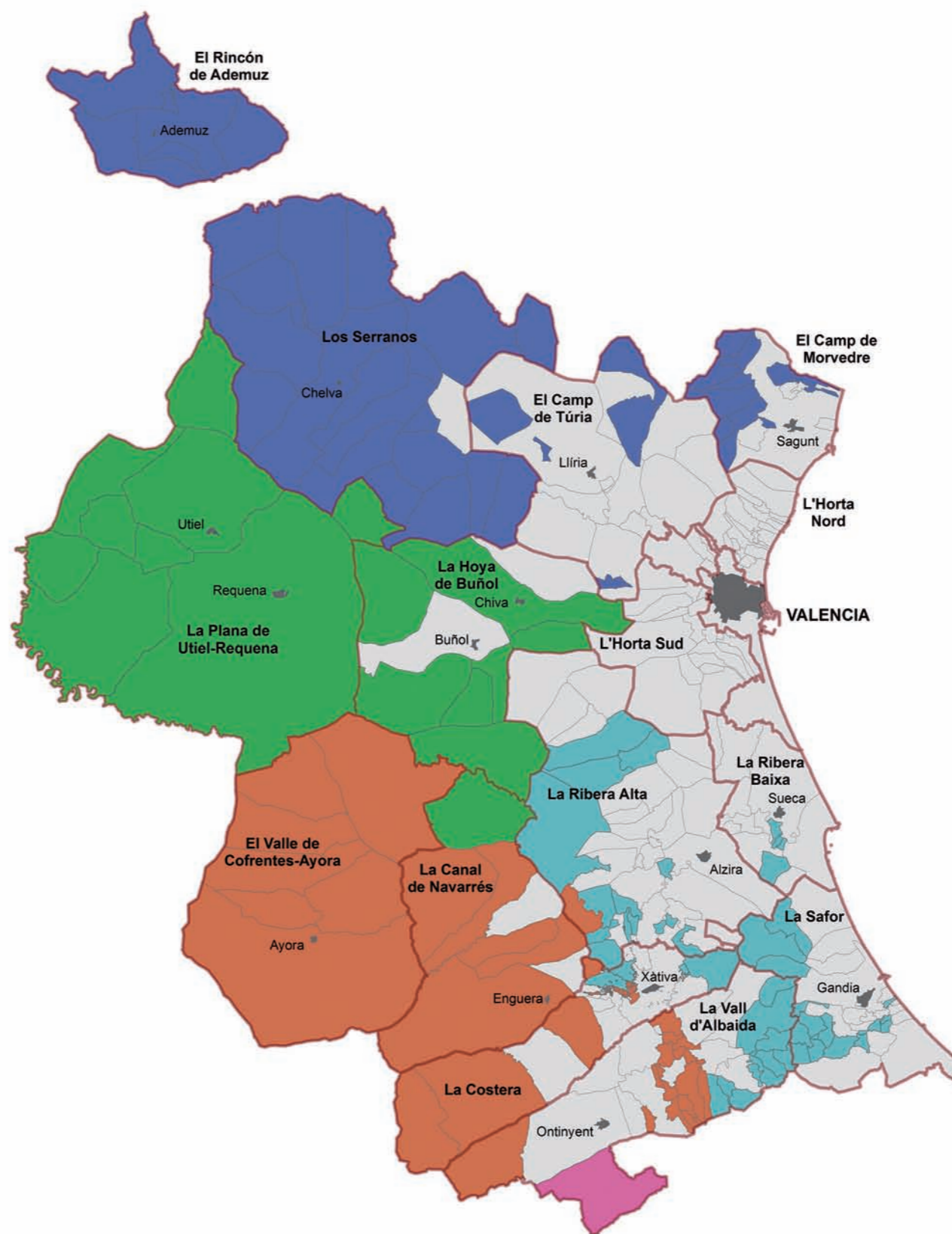
por más territorio de lo que consideramos como comarca tradicional, incluyendo con frecuencia dos comarcas (y a veces con la incorporación de municipios limítrofes, como es el caso de municipios de la Ribera Alta y La Costera en el LEADER Macizo del Caroig). LEADER II supuso el reconocimiento de que también en la provincia de Valencia las zonas rurales desfavorecidas estaban muy presentes. Las tres áreas suponían de hecho el 26% de la superficie de la Comunidad Valenciana, aunque solo 2,6% de la población en esos años, con una densidad media en torno a los 17 hab/km2. Aun así las diferencias entre las tres áreas eran marcadas en superficie y en densidad demográfica.

amb la incorporació de municipis limítrofs, com és el cas de municipis de la Ribera Alta i La Costera en el LEADER Massís del Caroig). LEADER II va suposar el reconeixement que també a la província de València les zones rurals desfavorides estaven molt presents. De fet, les tres àrees suposaven el 26% de la superfície de la Comunitat Valenciana, encara que només el 2,6% de la població en aquells anys, amb una densitat mitjana entorn dels 17 h/km2. Així i tot, les diferències entre les tres àrees eren marcades en superfície i en densitat demogràfica.

La delimitació de les àrees LEADER II a la província de València va suposar el reconeixement d'una realitat territorial important, protagonista de desequilibris territorials significatius. Així, més de la meitat de la superfície provincial (57%) es va considerar com a zona desfavorida, però només hi habitava una mica menys del 5% de la població.

La receptivitat de les àrees rurals a aquests programes de desenvolupament va ser molt positiva, no sols des de les institucions públiques, sinó sobretot per part de la iniciativa privada, que va mobilitzar inversions per quasi el doble de la inversió pública, encara que amb algunes diferències. Així, per exemple, a El Valle de Ayora i La Plana de Utiel-Requena les inversions privades van suposar quasi el 70% del total, mentre que a Los Serranos i El Rincón de Ade-

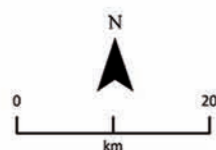

Programas de desarrollo local "Ruralter" (2007 - 2014)

Grupos de Acción Local del programa RURALTER

- GAL 4: Asociación para el Desarrollo Rural Valencia Interior
- GAL 5: Asociación del Llano de Chiva a La Plana de Utiel
- GAL 6: Grupo de Desarrollo Rural RURALTER-LEADER Zona 6
- GAL 7: Asociación RURALTER-Leader Zona 7
- GAL 8: Centro de Desarrollo Rural Alicante

Fuente: Consellería de Presidencia y Agricultura, Pesca, Alimentación y Agua, 2014

Autores: G. Fansa; J.V. Aparicio; S. Mayordomo

6.6 PROGRAMAS EUROPEOS Y EL ENFOQUE TERRITORIAL (III)

Javier Esparcia Pérez
Jaime Escribano Pizarro
 Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
 Departament de Geografia
 Universitat de València

06

RECURSOS INSTITUCIONALES

Llavador de Ca Roc. Font del Port. Atzeneta d'Albaida

La delimitación de las áreas LEADER II en la provincia de Valencia supuso el reconocimiento de una realidad territorial importante, protagonista de significativos desequilibrios territoriales. Así, más de la mitad de la superficie provincial (57%) se consideró como zona desfavorecida, pero en ella solo habitaba algo menos del 5% de la población.

La receptividad de las áreas rurales a estos programas de desarrollo fue muy positiva, no solo desde las instituciones públicas, sino sobre todo por parte de la iniciativa privada, que movilizó inversiones por casi el doble de la inversión pública, aunque con algunas diferencias. Así por ejemplo en el Valle de Ayora y Altiplano de Requena-Utiel las inversiones privadas supusieron casi el 70% sobre el total, mientras que en Serranía y Rincón de Ademuz éstas supusieron en torno al 55% (y 61% en el Macizo del Caroig). Las estructuras productivas y el tejido empresarial existente explican en gran parte estas diferencias.

En la Comunidad Valenciana hemos tenido también el programa PRODER. Con un enfoque muy similar a LEADER, se dirigía a aquellas zonas rurales de carácter intermedio y que no cumplían los requisitos para constituirse como zona LEADER. En su primera fase contó en Valencia con dos agrupaciones (de un total de cinco áreas en el conjunto autonómico), con sus correspondientes grupos de acción local: la Hoya de Buñol y la Vall d'Albaida. Estas dos áreas suponían casi el 10% de la superficie provincial, y el 4% de la población. En ambos casos la respuesta a las ayudas públicas fue muy positiva, con 7,7 Millones de € en la Vall d'Albaida, que consiguieron movilizar otros 11,7 Millones de € de inversión privada. En la Hoya de Buñol, con un menor potencial productivo, los 4,4 Millones de € de inversión pública consiguieron movilizar casi 9,4 Millones de € adicionales. Esto es más meritorio si se tiene en cuenta que este programa, al ser de carácter nacional y haber surgido como respuesta a la gran demanda que hubo para LEADER II, sufrió retrasos muy considerables, de manera que las inversiones se concentraron prácticamente en los dos últimos años. Las medidas más importantes fueron la creación y fomento de pequeñas y medianas empresas, la valorización del potencial productivo agrario y forestal, el agroturismo-turismo rural y la valorización del patrimonio.

3. LEADER + y PRODER 2: La consolidación del enfoque territorial en Valencia

Por lo tanto, el periodo 1994-1999 debe considerarse como el de las bases de una política de desarrollo local en áreas rurales valencianas, que había de contribuir, de mantenerse con el mismo enfoque y de manera sostenida, a reducir los desequilibrios territoriales en la provincia. Este era el

objetivo durante el periodo siguiente (2000-2006), que se caracterizó por el impulso a este enfoque del desarrollo en nuestras áreas rurales (Fig. 8.2). Prácticamente los mismos territorios que anteriormente habían estado en LEADER II pasan ahora a LEADER + (con un ligero reajuste, que supuso pasar de 60 a 67 municipios, es decir, del 56,9% al 57,5% de la superficie provincial). La densidad media varía de manera poco significativa desde LEADER II (pasando de 16,6 a 17,5 hab./km²).

Hay que destacar no obstante tres novedades. Primero, dos de los grupos de acción local anteriores se dividen en cuatro, siguiendo una lógica territorial-comarcal. Así La Se-

muza de Requena-Utiel y el Rincón de Ademuz aqüestes van suposar entorn del 55% (i el 61% al massís del Caroig). Les estructures productives i el teixit empresarial existent expliquen en gran part aquestes diferències.

A la Comunitat Valenciana hem tingut també el programa PRODER. Amb un enfocament molt semblant a LEADER, es dirigia a aquelles zones rurals de caràcter intermedi i que no complien els requisits per a constituir-se com a zona LEADER. En una primera fase, a València va tenir dues agrupacions (d'un total de cinc àrees en el conjunt autonòmic), amb els seus grups d'acció local corresponents: La Hoya de Buñol i la Vall d'Albaida. Aquestes dues àrees suposaven quasi el 10% de la superfície provincial i el 4% de la població. En ambdós casos la resposta a les ajudes públiques va ser molt positiva, amb 7,7 milions d'euros a la Vall d'Albaida, que aconseguiren mobilitzar altres 11,7 milions d'euros d'inversió privada. A la Hoya de Buñol, amb un potencial productiu menor, els 4,4 milions d'euros d'inversió pública van aconseguir mobilitzar-ne quasi 9,4 d'addicionals. Això és més meritori si es té en compte que aquest programa –com que era de caràcter nacional i havia sorgit com a resposta a la gran demanda que va haver-hi per a LEADER II– va patir retards molt considerables, de manera que les inversions es van concentrar pràcticament en els dos últims anys. Les mesu-

res més importants van ser la creació i el foment de menudes i mitjanes empreses, la valoració del potencial productiu agrari i forestal, l'agroturisme-turisme rural i la valorització del patrimoni.

3. LEADER+ i PRODER 2: La consolidació de l'enfocament territorial a València

Per tant, el període 1994-1999 ha de considerar-se com el de les bases d'una política de desenvolupament local en àrees rurals valencianes, que havia de contribuir a reduir els desequilibris territorials a la província, i havia de mantindre's amb el mateix enfocament i de manera sostinguda. Aquest era l'objectiu durant el període següent (2000-2006), que es va caracteritzar per l'impuls a aquest enfocament del desenvolupament a les nostres àrees rurals (Fig. 8.2). Pràcticament els mateixos territoris que anteriorment havien estat en LEADER II passen ara a LEADER+ (amb un reajustament lleuger, que va suposar passar de 60 a 67 municipis, és a dir, del 56,9% al 57,5% de la superfície provincial). La densitat mitjana varia de manera poc significativa des de LEADER II (passa de 16,6 a 17,5 h/km²). No obstant això, cal destacar tres novetats. Primer, dos dels grups d'acció local anteriors es divideixen en quatre, seguint una lògica territorial-comarcal. Així, Los Serranos i El Rincón de Ademuz constitueixen cada comarca el seu

propi grup, igual que la comarca de Requena-Utiel (Terres de l'Interior) i El Valle de Ayora (El Valle de Ayora-Cofrentes).

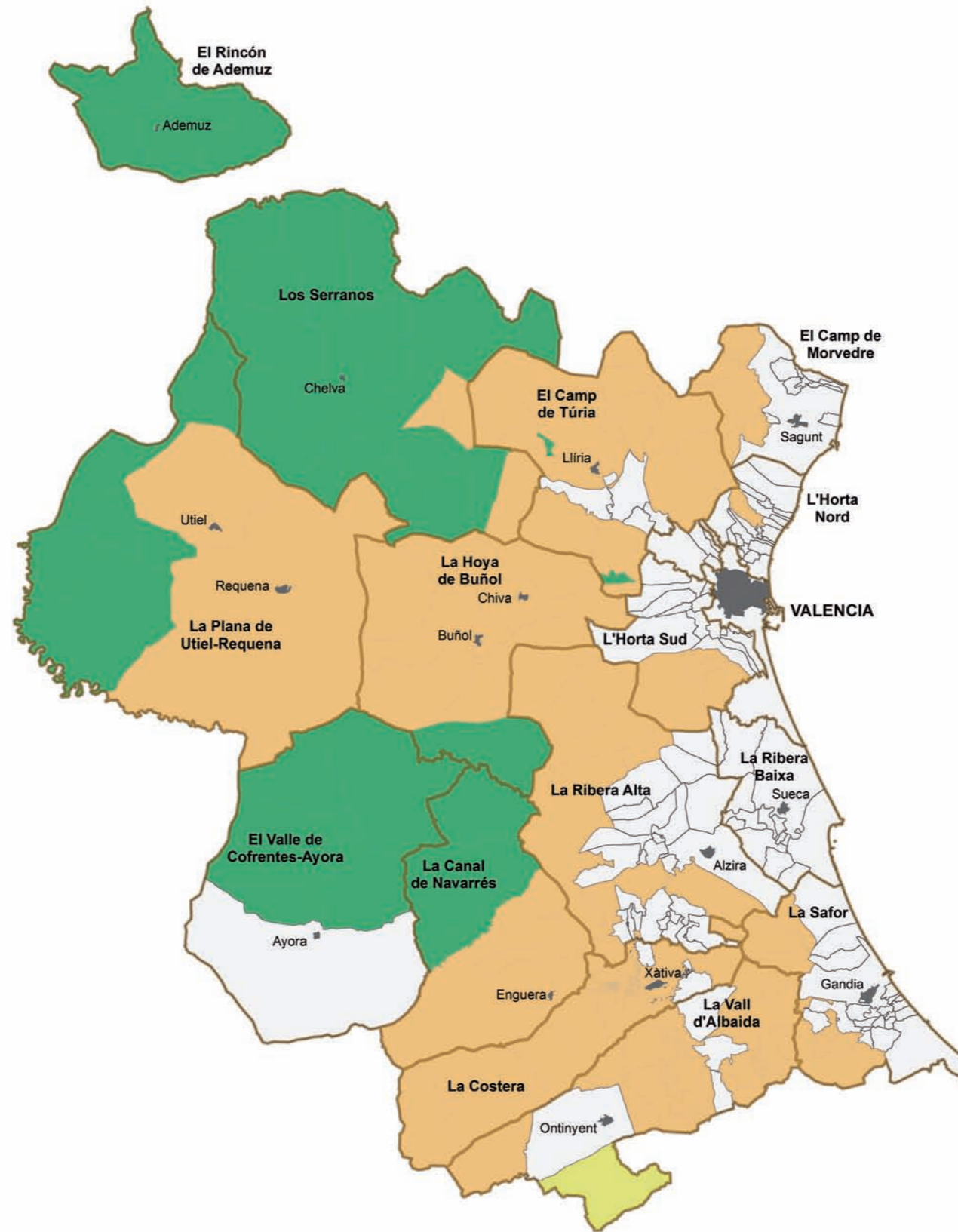
Segon, s'introdueix la ja assenyalada limitació en la presència d'actors públics respecte del total. La combinació d'aquestes dues novetats era d'especial rellevància, perquè permetia que els actors locals pogueren pensar i centrar-se molt més en estratègies per al que bàsicament era el territori natural, la comarca.

Y tercero, la Comisión cambia la orientación de las estrategias de desarrollo para avanzar en el carácter integral y su-

propri grup, igual que la comarca de Requena-Utiel (Terres de l'Interior) i El Valle de Ayora (El Valle de Ayora-Cofrentes).

Segon, s'introdueix la ja assenyalada limitació en la presència d'actors públics respecte del total. La combinació d'aquestes dues novetats era d'especial rellevància, perquè permetia que els actors locals pogueren pensar i centrar-se molt més en estratègies per al que bàsicament era el territori natural, la comarca. I tercer, la Comissió canvia l'orientació de les estratègies de desenvolupament per avançar en el caràcter integral i superar la dispersió i les reduïdes connexions entre les accions de desenvolupament. Així, la Comissió invitava els grups a dissenyar les seues estratègies entorn d'un o més aspectes aglutinants, que permeteren maximitzar els efectes multiplicadors entre les diferents accions. Aquesta aposta no va ser prou ben entesa per tots els actors rurals, ni tampoc prou ben implementada. Únicament Terres de l'Interior i el massís del Caroig van centrar les seues estratègies en un o dos aspectes aglutinants (valoració de productes locals en ambdós casos i, addicionalment, valoració de recursos naturals i culturals també al massís del Caroig).

Per la seua banda, PRODER 2 suposa igualment l'ampliació i el desenvolupament de la política de desenvolupament rural a València, i complemen-

Programas de desarrollo rural sostenible (2010 - 2014)

Calificación de PDRS

- A revitalizar
- Intermedia
- Periurbano

0 20 km

Fuente: Conselleria de Presidencia y Agricultura, Pesca, Alimentación y Agua, 2014
Autores: G. Fansa; J.V. Aparicio; S. Mayordomo

6.6 PROGRAMAS EUROPEOS Y EL ENFOQUE TERRITORIAL (IV)

Javier Esparcia Pérez
Jaime Escribano Pizarro

Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
Departament de Geografia
Universitat de València

06

RECURSOS INSTITUCIONALES

Algarrobos en Yátova

perar la dispersión y las reducidas conexiones entre las acciones de desarrollo. Así, la Comisión invitaba a los grupos a diseñar sus estrategias en torno a uno o varios aspectos aglutinantes, que permitieran maximizar los efectos multiplicadores entre las diferentes acciones. Esta apuesta no fue suficientemente bien entendida por todos los actores rurales, ni tampoco suficientemente bien implementada. Únicamente Tierras de Interior y Macizo del Caroig centraron sus estrategias en uno o dos aspectos aglutinantes (valorización de productos locales en ambos casos, y adicionalmente valorización de recursos naturales y culturales también en el Macizo del Caroig).

Por su parte, PRODER 2 supone igualmente la ampliación y desarrollo de la política de desarrollo rural en Valencia, complementando de manera significativa a LEADER +. Así tenemos un aumento importante en el número de municipios (pasando del 10% al 22% de superficie provincial) y en la población de estos municipios (pasando del 4% al 10%). Este crecimiento tuvo su proyección en el aumento del número de grupos, pasando de los dos de PRODER 1 a seis en PRODER 2. De nuevo aquí primaron los criterios de búsqueda de coherencia territorial que habían regido en LEADER +.

4. RURALTER:

La desnaturalización del enfoque territorial

El periodo 2007-2013 supone una inflexión en el desarrollo territorial en la Comunidad Valenciana en general, y en la provincia de Valencia en particular (Fig. 8.3). Destacan varios hechos. Primero, el significativo aumento en la cobertura territorial (un crecimiento de casi el 20% de la superficie) y demográfica (un 70% más de población, con 71 nuevos municipios). La densidad media ha pasado así de los 17,5 a los 25 hab./km², un crecimiento muy significativo tratándose de áreas rurales desfavorecidas caracterizadas por bajas densidades demográficas. Segundo, el número de grupos ha pasado de cinco a cuatro, con lo que menos grupos gestionan mucho más territorio. De esta forma la creciente pérdida de coherencia territorial se suma a la menor capacidad real de gestión basada en la proximidad local, aspecto fundamental en el enfoque del desarrollo territorial LEADER. Hay que señalar una excepción en el mapa provincial, que es el municipio de Bocairent, que ha formado parte del grupo CEDER Alicante (siguiendo aparentemente criterios de coherencia territorial).

Tercero, hay que destacar que los equipos técnicos desaparecen de los grupos de acción local, con lo que esa capacidad de gestión se ve incluso mucho más mermada, porque ejercían una labor de contacto directo con los potenciales beneficiarios. Cuarto, RURALTER se orienta preferentemen-

te a los beneficiarios públicos, con lo que se pierde otro de los aspectos fundamentales del enfoque: la dinamización de las economías locales (basada en la movilización de la iniciativa privada). Quinto, la vertiente relacionada con la articulación de la sociedad civil también queda en entredicho, al quedar subrepresentados los actores privados respecto de los públicos en todos los grupos de acción local. Para cumplir formalmente con la normativa comunitaria, la Generalitat valenciana ha permitido y hasta estimulado la argucia del voto ponderado para justificar que, también en el órgano de dirección, los actores públicos no tienen mayor peso que los actores privados. Obviamente el poder coactivo de la sobrerrepresentación de actores públicos está presente, aunque su voto ponderado no supere la mitad del voto ponderado de los actores privados. El sexto y

ta de manera significativa LEADER+. Així, tenim un augment important en el nombre de municipis (passen del 10% al 22% de superfície provincial) i en la població d'aquests municipis (passa del 4% al 10%). Aquest creixement va tindre la seua projecció en l'augment de la quantitat de grups, que van passar dels dos de PRODER 1 a sis en PRODER 2. De nou, ací van prevaldre els criteris de recerca de coherència territorial que havien regit en LEADER+.

4. RURALTER:

La desnaturalització de l'enfocament territorial

El període 2007-2013 suposa una inflexió en el desenvolupament territorial a la Comunitat Valenciana en general i a la província de València, en particular (Fig. 8.3). En destaquen diversos fets. Primer, el significatiu augment en la cobertura territorial (un creixement de quasi el 20% de la superfície) i demogràfica (un 70% més de població, amb 71 municipis nous). La densitat mitjana ha passat així dels 17,5 als 25 h/km², un creixement molt significatiu si tenim en compte que parlem d'àrees rurals desfavorides caracteritzades per baixes densitats demogràfiques. Segon, el nombre de grups ha passat de cinc a quatre, amb la qual cosa menys grups gestionen

molt més territori. D'aquesta manera, la pèrdua creixent de coherència territorial se suma a la menor capacitat real de gestió basada en la proximitat local, aspecte fonamental en l'enfocament del desenvolupament territorial LEADER. Cal assenyalar-ne una excepció en el mapa provincial, que és el municipi de Bocairent, que ha format part del grup CEDER Alacant (seguint aparentment criteris de coherència territorial).

Tercer, cal destacar que els equips tècnics desapareixen dels grups d'acció local, amb la qual cosa aquesta capacitat de gestió es veu fins i tot molt més minvada, perquè exercien una labor de contacte directe amb els potencials beneficiaris. Quart, RURALTER s'orienta preferentment als beneficiaris públics, amb la qual cosa es perd un altre dels aspectes fonamentals de l'enfocament: la dinamització de les economies locals (basada en la mobilització de la iniciativa privada). Cinqué, el vessant relacionat amb l'articulació de la societat civil també queda en dubte, perquè queden subrepresentats els actors privats respecte dels públics en tots els grups d'acció local. Per tal de complir formalment amb la normativa comunitària, la Generalitat valenciana ha permès i fins i tot estimulat l'argúcia del vot ponderat per justificar que, també en l'òrgan

último aspecto a destacar es la significativa reducción del presupuesto disponible para actuaciones, con una dotación presupuestaria muy por debajo de las que ha habido en periodos precedentes.

No parecía por tanto que el rediseño territorial y organizativo que ha supuesto RURALTER respondiese a criterios de eficacia, sino probablemente a otros criterios más relacionados con el objetivo no declarado de mantener y alimentar redes clientelares (Esparcia y Escribano, 2015; Esparcia, Escribano y Buciega, 2015).

5. El fallido intento de profundizar en el desarrollo sostenible integral

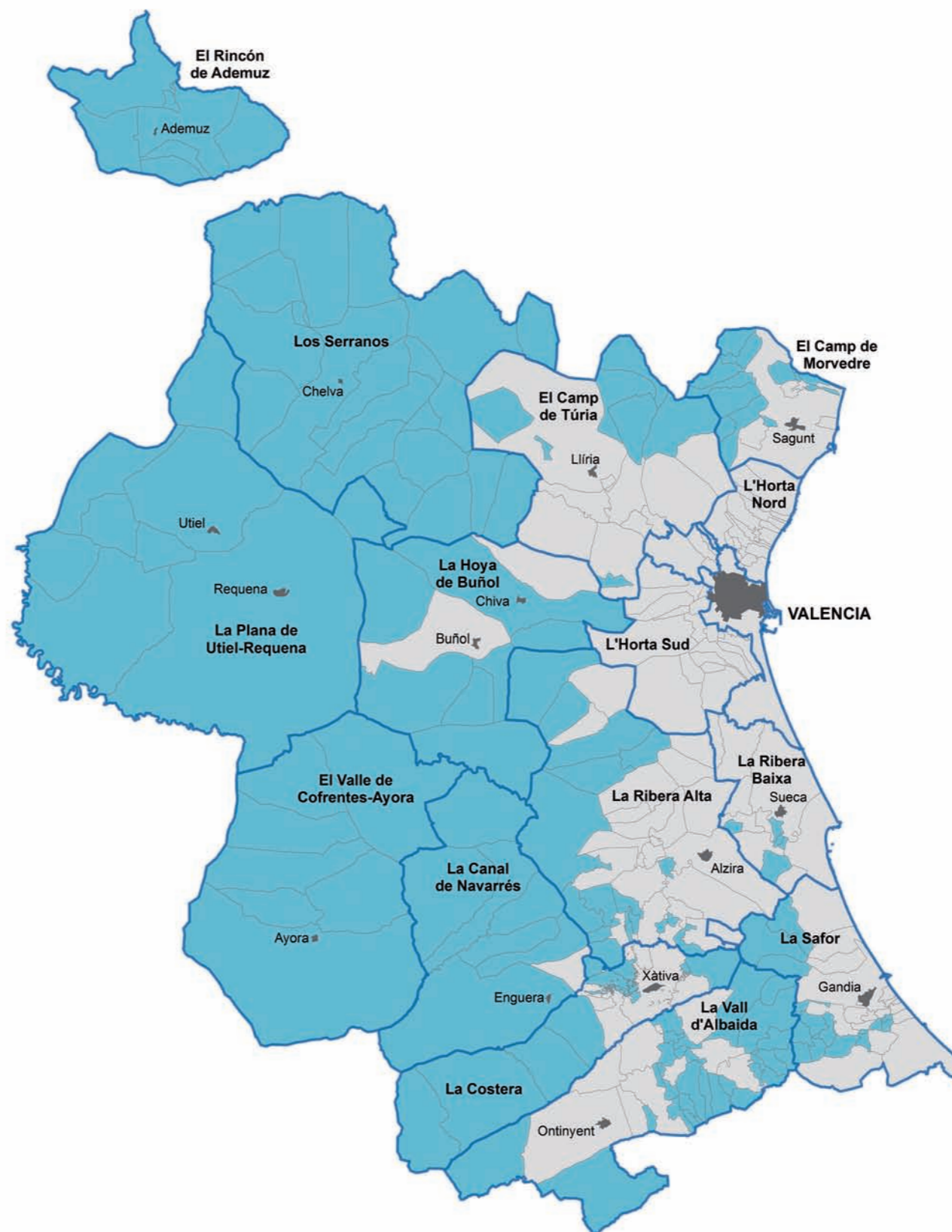
El enfoque territorial del desarrollo local constituía una verdadera innovación en la forma de aplicar políticas en las

de direcció, els actors públics no tenen major pes que els actors privats. Òbviament, el poder coactiu de la sobrerrepresentació d'actors públics hi és present, encara que el seu vot ponderat no supere la meitat del vot ponderat dels actors privats. El sisé i darrer aspecte que cal destacar és la reducció significativa del pressupost disponible per a actuacions, amb una dotació pressupostària molt per sota de les que hi ha hagut en períodes precedents.

No pareixia, per tant, que el redisseny territorial i organitzatiu que ha suposat RURALTER responguera a criteris d'eficàcia, sinó probablement a altres criteris més aviat relacionats amb l'objectiu no declarat de mantindre i alimentar xarxes clientelars (Esparcia i Escribano, 2015; Esparcia, Escribano i Buciega, 2015).

5. L'intent fallit d'aprofundir en el desenvolupament sostenible integral

L'enfocament territorial del desenvolupament local constituïa una autèntica innovació en la forma d'aplicar polítiques a les àrees rurals. No obstant això, hi ha hagut obstacles, sobretot relacionats amb la falta de competències per part dels grups d'acció local. En un intent de superació d'aquestes limitacions, la Llei per al Desenvolupament Sostenible del Medi Rural va pre-

Programas de desarrollo local Leader "2014 - 2020"

Comarcas
 Municipios LEADER 2014-2020 (provisional)

N

 0 ——— 20
 km

Fuente: Conselleria de Presidencia y Agricultura, Pesca, Alimentación y Agua, 2014
Autores: G. Fansa; J.V. Aparicio; S. Mayordomo

6.6 PROGRAMAS EUROPEOS Y EL ENFOQUE TERRITORIAL (V)

Javier Esparcia Pérez
Jaime Escribano Pizarro
Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
Departament de Geografia
Universitat de València

06

RECURSOS INSTITUCIONALES

Chulilla

áreas rurales. Sin embargo, ha habido obstáculos para ello, sobre todo relacionados con la falta de competencias por parte de los grupos de acción local. En un intento de superación de estas limitaciones, la Ley de Desarrollo Sostenible del Medio Rural pretendió reforzar el enfoque territorial y dotarlo de un carácter verdaderamente integral. Ello suponía poner en marcha instrumentos con competencias en materias muy diversas. Se puso en marcha así una delimitación de zonas rurales susceptibles de recibir ayudas y aplicar las medidas contempladas en la Ley 45/2007 (Fig. 8.4). Esa capacidad de intervención era una de las principales ventajas de este intento del gobierno central de reforzar con criterios uniformes el desarrollo sostenible del medio rural. Con todo, su aplicación estaba en manos de las CCAA, y la Ley era concebida por estas básicamente como un instrumento de transferencia de fondos. Otra de las debilidades fue que los planes de zona previstos dependían y contemplaban básicamente a los actores públicos, alejándose por tanto de la vertiente de participación y enfoque ascendente de LEADER.

Los criterios del Programa de Desarrollo Rural Sostenible contemplaban tres grandes tipos de áreas, a revitalizar, intermedias y periurbanas. En Valencia estos criterios daban como resultado la selección como áreas prioritarias (a revitalizar) aquellas con mayores dificultades socioeconómicas y de comunicación (menor accesibilidad en el contexto provincial). Se trata de una delimitación más restrictiva de la que se derivaba de LEADER hasta la fecha. Así, se preveían tres planes de zona a revitalizar (primer nivel de prioridad), siendo prácticamente todo el resto calificado como zona rural periurbana (tercer nivel de prioridad), con otras cuatro zonas. Solo el municipio de Bocairent se considera incluido en una zona intermedia (segundo nivel de prioridad) junto con municipios de la provincia de Alicante.

Las dificultades crecientes en la aplicación de la Ley, así como el cambio de criterio del nuevo gobierno, la llevaron prácticamente a un punto muerto. Los planes de zona no llegaron apenas a elaborarse, y solo en algunos casos hubo algunas inversiones. En todo caso, en ningún momento la Ley para el Desarrollo Sostenible del Medio Rural ha dado lugar a instrumentos de desarrollo ni territorial ni sostenible en las áreas rurales, ni en España ni en Valencia.

6. Desarrollo Local Participativo – LEADER: continuidad e incertidumbres para el 2014-2020

Llegamos así al periodo 2014-2020. A fecha de hoy se dispone únicamente de la delimitación territorial de los municipios que serán susceptibles de participar en el desarrollo local LEADER (Fig. 8.5). Aunque en las autoridades hay vo-

luntad corregir disfunciones y errores del periodo anterior, en términos de superficie y población la situación es más de continuidad, e incluso reforzamiento de la tendencia anterior. Los 138 municipios pasan a 147, lo cual supone un 5% más de superficie. Sin embargo, es mucho más significativo que la población aumenta en un 16%, y el hecho de que se trate de municipios, de nuevo, menos “rurales”, tiene como resultado un aumento de la densidad que pasa de los algo menos de 25 hab./km² en el periodo 2007-2013 a 27,6 hab./km² para el periodo 2014-2020.

En cuanto al número de grupos, oficialmente solo se conoce que el total en la Comunidad Valenciana será de 9 (uno más

tendre reforçar l'enfocament territorial i dotar-lo d'un caràcter vertaderament integral. Això suposava posar en marxa instruments amb competències en matèries molt diverses, com ara una delimitació de zones rurals susceptibles de rebre ajudes i aplicar les mesures previstes en la Llei 45/2007 (Fig. 8.4). Aquesta capacitat d'intervenció era uns dels principals avantatges d'aquest intent del govern central de reforçar amb criteris uniformes el desenvolupament sostenible del medi rural. Amb tot, la seua aplicació estava en mans de les comunitats autònomes, que concedien la Llei bàsicament com un instrument de transferència de fons. Una altra de les debilitats va ser que els plans de zona previstos preveien bàsicament els actors públics i en depenien, de manera que s'allunyaven del vessant de participació i enfocament ascendent de LEADER.

Els criteris del programa de desenvolupament rural sostenible establien tres grans tipus d'àrees: àrees per a revitalitzar, àrees intermèdies i àrees periurbanes. A València aquests criteris donaven com a resultat la selecció com a àrees prioritàries (per a revitalitzar) aquelles amb més dificultats socioeconòmiques i de comunicació (menor accessibilitat en el context provincial). Es tracta d'una delimitació més restrictiva que la que es derivava de LEADER fins a la data.

Així, es preveien tres plans de zona per a revitalitzar (primer nivell de prioritat) i pràcticament tota la resta es qualificava com a zona rural periurbana (tercer nivell de prioritat), amb altres quatre zones. Només el municipi de Bocairent es considera inclòs en una zona intermèdia (segon nivell de prioritat), juntament amb municipis de la província d'Alacant. Les dificultats creixents en l'aplicació de la Llei, així com el canvi de criteri del nou govern, la van portar pràcticament a un punt mort. Els plans de zona no van arribar a penes a elaborar-se i només en alguns casos va haver-hi algunes inversions. En tot cas, en cap moment la Llei per al Desenvolupament Sostenible del Medi Rural ha donat lloc a instruments de desenvolupament ni territorial ni sostenible a les àrees rurals, ni a Espanya ni a València.

6. Desenvolupament local participatiu – LEADER: continuïtat i incerteses per al 2014-2020

Arribem així al període 2014-2020. En data d'avui es disposa únicament de la delimitació territorial dels municipis que seran susceptibles de participar en el desenvolupament local LEADER (Fig. 8.5). Encara que en les autoritats hi ha voluntat de corregir disfuncions i errors del període anterior, en termes de superfície i població la situació és més

respecto del periodo anterior), pero son los propios territorios rurales los que, en teoría al menos, han de organizarse para definir esos grupos como tarde a mediados de 2015. En todo caso, el mapa pone de relieve que se podrán corregir algunas incoherencias territoriales, pero sigue sin resolverse de manera satisfactoria hechos como el que municipios de cuatro comarcas diferentes que participen en un mismo grupo de acción local, o discontinuidades territoriales significativas (casos de Vall d'Albaida, Camp del Turia y Camp de Morvedre, o municipios de la Ribera Alta y Ribera Baja, elegibles según los criterios de la Generalitat pero que tienen difícil encaje territorial).

aviat de continuïtat, i fins i tot reforçament de la tendència anterior. Els 138 municipis passen a 147, la qual cosa suposa un 5% més de superfície. No obstant això, és molt més significatiu que la població augmenta en un 16% i el fet que es tracte de municipis de nou menys “rurals”, té com resultat un augment de la densitat que passa dels una mica menys de 25 h/km² en el període 2007-2013 a 27,6 h/km² per al període 2014-2020.

Quant al nombre de grups, oficialment només es coneix que el total a la Comunitat Valenciana en serà de 9 (un més respecte del període anterior), però són els mateixos territoris rurals els que, en teoria almenys, han d'organitzar-se per definir aquests grups a tot estirar a mitjan 2015. En tot cas, el mapa posa en relleu que es podran corregir algunes incoherències territorials, però segueix sense resoldre's de manera satisfactòria fets com ara que municipis de quatre comarques diferents participen en un mateix grup d'acció local o discontinuïtats territorials significatives (casos de la Vall d'Albaida, el Camp del Túria i el Camp de Morvedre, o municipis de la Ribera Alta i la Ribera Baixa, elegibles segons els criteris de la Generalitat però que tenen un encaix territorial difícil).

Canal de Navarés. Millares

La Costera. Partida de les Alcusses. Moixent

El Valle de Ayora-Cofrentes. Castillo de Cofrentes

La Serranía. Conjunto patrimonial de Alpuente

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA
Ajuntament d'Ajuntaments

© Pisco Roca

ISBN 978-84-370-9733-6
9 788437 097336

Atlas de los recursos